

КОЛЕКЦІЯ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ ЯК ГАЛУЗЕВИЙ БІБЛІОТЕЧНО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ РЕСУРС ТА ДЖЕРЕЛО НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Охарактеризовано колекцію „Підручники і навчальні посібники”. Представлено каталоги підручників і навчальних посібників 1748–1945 рр. із фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського, у яких бібліографовано видання з цієї колекції. У статті розкрито значення довідкових видань у вивченні процесів вітчизняного підручникотворення, навчального книжкового репертуару, розвитку національної бібліографії.

Ключові слова: рідкісні видання, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, колекція, підручникотворення, шкільний підручник, покажчики, бібліографія.

Постановка проблеми. Шкільні підручники та навчальні посібники – вид документа, що є об’єктом для наукових досліджень із питань розвитку вітчизняної освіти та підручникотворення. У фонді Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського зберігається значний масив цих видань, які сформовано в окрему колекцію „Підручники та навчальні посібники”. Основою колекції є документи 1748–1945 рр., частині з яких (видання 1851–1917 рр.) надано статус наукового об’єкта, що становить національне надбання України. Вивчення цього ресурсу спонукало фахівців бібліотеки до укладання відповідних покажчиків.

Виклад основного матеріалу. У 2005 р. фахівцями ДНПБ України імені В. О. Сухомлинського започатковано підготовку каталогів, які розкривають зміст бібліотечного фонду. Варто зауважити, що друкований каталог – це тип видання, що визначає засади й особливості науково-бібліографічного (книгознавчого) опису документів [9]. Каталог є ефективним засобом інформування педагогічної громадськості про документний ресурс бібліотеки, зокрема, фонду вітчизняних підручників, основою джерельної бази для наукового дослідження з розвитку підручникотворення. Критеріями до складання каталогів є науковість, достовірність, об’єктивність у поданні матеріалів. Це передбачає зазначення в бібліографічному описі не тільки основних елементів, а й максимальне врахування факультативних відомостей, що, у свою чергу, сприяє детальному вивченню книжки з метою виявлення дарчих написів, посвят, екслібрисів, позначок тощо.

Робота над створенням друкованого каталогу „Підручники і навчальні посібники для початкових і середніх навчальних закладів (1748 – 1917 рр.) у фондах ДНПБ України імені В. О. Сухомлинського” [6] мала певну специфіку. Відомо, що книжки дореволюційної доби за своїм оформленням суттєво відрізняються від книжкового масиву пізнішого періоду. Тогочасні друкарні, видавничі установи, товариства-видавці здійснювали поліграфічне оформлення книжки на свій розсуд, відсутність загальних правил (повністю або частково) ускладнювала бібліографічне опрацювання документів означеного періоду. У роботі над виданням використовувався „Український бібліографічний репертуар: метод. рекомендації” [10].

У каталозі зосереджено бібліографічні відомості про 1174 видання навчальної літератури, що становлять національне надбання України. Серед них: „Українська абетка” М. Гащука (М., 1861), Руска перва языкоучебная Читанка для 2-го отряду школ народных в цесарстве Австрії” (Львів, 1869), „Зоря” О. Партицького (Львів, 1870), „Руска читанка для вищої гімназії” О. Барвінського (Львів, 1870), „Український буквар” (1-ше вид. 1906 р., 2-ге вид. – 1917 р.) С. Русової, „Арихметика, або нотниця для українських шкіл” О. Кониського (Полтава, 1907), „Арихметика, або нотниця за-для самоосвіти” О. Степовика (Полтава, 1908) та ін. Вагоме місце займає „ГраMATка” П. Куліша (1857) – українського письменника, літературного критика, фольклориста, етнографа, мовознавця, педагога, культурно-освітнього діяча, перекладача. У передмові до „ГраMATки” автором зазначено: „Скільки ні єсть у нас на Вкраїні граMATок і букварів, то всі вони не годяться нам для першої науки письменства, бо печатані не нашою мовою...” та далі: „... треба дітей учить письменства так, щоб дурно часу не гаявши, швидко зрозуміла дитина науку читання, а до сього найперша поміч – щоб граMATика зложена була рідною українською мовою” [2, С. 1–2]. Показчик вміщує опис перших підручників з навчання грамоти, що з-поміж іншого розповідає про життя країни, народ та його культуру.

Різномасштабному розкриттю змісту видання сприяє розгалужений науково-допоміжний пошуковий апарат, який містить показники, що значно збагатили та підвищили його інформативність. Для ефективнішого користування допоміжними показниками кожному передую вступ, де йдеться про його особливості та принципи побудови. Під час роботи над каталогом проведено значну пошукову роботу для уточнення авторів, перекладачів, місць і років видань підручників чи посібників. Із цією метою було опрацьовано значну джерельну базу: довідкову літературу, енциклопедичні видання, бібліографічні посібники тощо. Цікавими для істориків-науковців слугуватимуть допоміжні показники: печаток (штампів) бібліотек, приватних осіб, інших установ та екслібрисів, присвят, епіграфів, іменних, дарчих написів та інших поміток, за якими можна простежити шлях книжки, доки вона не з’явилася на полицях ДНПБ України імені В. О. Сухомлинського.

Змінювалися часи, змінювалися підручники та їх наповнення. З’являлися нові: із сучасними текстами, оформленням, але головне їхнє завдання залишалося незмінним – навчити письму, грамоти. У цьому контексті актуальним є дослідження навчальних видань цього типу 1918–1945 рр. –

періоду національно-визвольної боротьби українського народу та подальшої радянської суспільства.

З 2011 р. науковцями бібліотеки продовжено роботу щодо укладання каталогів шкільних підручників. Так, у 2014 р. та 2016 р. упорядковано каталоги „Підручники і навчальні посібники з гуманітарних дисциплін для початкових і середніх навчальних закладів (1918–1945 рр.) з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського” й „Підручники і навчальні посібники з природничо-математичних предметів для початкових і середніх навчальних закладів (1918–1945 рр.) з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського” [4, 5].

У каталозі з гуманітарних предметів вміщено бібліографічний опис 1235 підручників і навчальних посібників, а з природничо-математичних предметів – 1370 документів. Мета видань – забезпечення науковців, учителів, викладачів, аспірантів, бібліотекарів інформацією про підручники як складову частину вітчизняного підручникотворення, популяризація шкільного підручничого фонду ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського.

Упорядкування навчальної книжки у 20–40 рр. ХХ ст., мало свою специфіку, що обумовлювалося ідеологічними, соціальними, економічними чинниками. Зазначений період характеризується як період наукових експериментів, творчих пошуків. Під впливом суспільних змін відбувалися трансформаційні процеси й у вітчизняному підручникотворенні, які варто розглядати в контексті переходу освітньої парадигми від вільної школи до трудової. Укладання навчальної книжки цього періоду знаходилося під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх перетворень у педагогічній практиці. Навчальні видання на початку 20-х років зберегли успадковані з попередніх часів педоцентричні ідеї, реалізація яких сприяла відходу від традиційних підручників і розробці книжок з інтегрованим змістом. Утвердження радянської влади супроводжувалося наростанням політизації в змісті книжок. Трансформація окремих шкільних предметів призвела до появи інтегрованих навчальних видань нового покоління, прикладом яких став підручник із суспільствознавства. Пошук навчальних книжок нового типу, які повніше задовольняли б потреби навчально-виховного процесу, сприяв розробці „робочих книг”, „розсипних підручників”, „підручників-журналів” тощо. „Робочі книги” утвердились у вітчизняному підручникотворенні наприкінці 20-х–упродовж 30-х років.

Вивчаючи арсенал шкільних підручників 20-40-х рр., виявлено, що зовнішня диференціація змісту підручників здійснювалася за соціальною ознакою: для сільських і міських шкіл. Внутрішня диференціація проявлялася в новому викладі зазначених підручників, де містився матеріал для учнів різних рівнів підготовки. У „робочих книгах”, що увійшли до каталогів: „До праці: робоча книжка для другого року навчання в сільській трудовій школі” (упорядники О. Астряб, В. Дога, Г. Іваниця, О. Соколовський, 1926); „Робоча книжка з мови й суспільствознавства: 3 рік” (склали М. М. Миронов, Т. П. Гарбуз, Г. З. Лень, Я. Ф. Чепіга, 1930); „Ударна бригада: єдина робітня книжка з мови і суспільствознавства для комосвітніх шкіл 1-го ступеня міста й села” (1931), простежувалася тенденція відходу від книжного навчання й

наближення до виробничого життя, вони мали забезпечувати комплексне навчання. На думку авторів, „робочі книги” орієнтували учнів на самостійну творчу діяльність. Зазначені видання містили теоретичний, фактичний, ілюстративний матеріал, історичні джерела, різноманітні запитання й завдання для самостійної роботи. Проте такі підручники мали істотні недоліки. У них замість історичного минулого висвітлювалися реальні факти сучасності. Історичний матеріал використовувався лише для їх роз’яснення та групувався за соціологічними темами. Водночас значна частина відомостей з історії взагалі не розглядалася. „Робочі книги” не давали систематичних знань із предмета, вони були укладені без урахування вікових пізнавальних можливостей учнів. Тенденція заміни підручника прикладними матеріалами зумовила зниження якості навчально-виховного процесу й стала однією з причин кризи шкільної освіти в 20-х роках ХХ ст. [3].

Переломним в історії школи став період 1930-х років. У 1933 р., ЦК ВКП(б) прийняв постанову „Про підручники для початкової і середньої школи” (1933) [7], основною ідеєю якої був перехід на „стабільні” підручники. У навчальних книгах 30–40-х рр. ХХ ст. перевага надавалася політизації освіти й посилювалося питання політехнізації навчального процесу. Практично експериментування в укладанні підручників було згорнуто, натомість відтворено на нових ідеологічних засадах традиційний тип посібника з уніфікованим для всієї країни, суворо регламентованим та ідеологічно перевіраним змістом. У такому виданні навчальний матеріал мав бути неперевантаженим зайвими деталями, цінним із наукового погляду, суспільно корисним, цікавим для учня. Підручник містив основний систематизований фактичний матеріал, що допомагав учню розібратися в нових фактах і явищах. Так, ознакою якісного видання цього періоду стала його виховна спрямованість, зв’язок із практикою повсякденного життя, орієнтир для вчителя.

До бібліографічних видань увійшли підручники відомих педагогів: Білецького О. І. „Західноєвропейська література : хрестоматія для 8–10 класів середньої школи” (1937); Ващенко В. С. „Грамматика української мови : підручник для неповної середньої і середньої школи” (1938); Лубенця Т. „Перша читанка для трудових шкіл” (1923); Чавдарова С. „Українська мова : підручник для 1 класу початкової школи” (1940); Чавдарова С. та Лисенка П. „Українська мова : підручник для 3 класу початкової школи” (1945); „Українська мова : підручник для старшого концентру трудових шкіл : 5-й рік”, складений Ол. Білецьким, Л. Булаховським, Ол. Парадиським, М. Сулимою (1927); Гериновича В. „Фізична географія: для шкіл і самоосвіти” (1922); Леущенко Л. „Підручник фізики: 5-й рік навчання. Ч. 1” (1929); Мазуренка В. „Курс хемії для професійних шкіл і самоосвіти” (1922); Астряба О. „Арифметичний задачник (пристосований до комплексної системи викладання) для села: 1-й рік навчання. Вип. 1. (Ознайомлення з першим десятком)” (1924).

Усі видання, вміщені в каталогах, опрацьовано *de visu*. У кожному підрозділі підручники подано відповідно до системи в абетковому та хронологічному порядку. У розділі „Комплексні (інтегровані) підручники та навчальні посібники” згруповано видання, в яких викладено навчальний

матеріал із різних предметів (дисциплін – за тогочасною термінологією), але за певною тематикою: із розвитку мовлення, навчання письма та читання, природознавства та географії, історії, суспільствознавства й економіки, гігієни та охорони здоров'я, математики, сільського господарства. У розділі „Підручники і навчальні посібники мовами національних меншин” представлено документи болгарською, молдавською, польською мовами.

За каталог „Підручники і навчальні посібники з гуманітарних дисциплін для початкових і середніх навчальних закладів (1918–1945 рр.) з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського” укладачі отримали Диплом II ступеня НАПН України (2015). Підготовлені видання стали першими в Україні, що репрезентують підручники й посібники з гуманітарних та природничо-математичних предметів зазначеного періоду, які зосереджені у фонді бібліотеки, їх дидактичну й методичну спрямованість і зміст.

Висновки. Отже, ознайомлення користувачів із каталогами допоможе дослідникам виявити провідні тенденції підручникотворення у XVIII – першій пол. XX ст., окреслити особливості та відмінні риси, характерні для тогочасних видань, з'ясувати різні напрями поліграфічного виконання та можливостей утілення авторського задуму, що реалізовувалися через залучення різноманітних допоміжних ілюстративних матеріалів до навчального процесу, встановити методологічні зміни в підходах до відображення інформації в підручниках, проаналізувати модифікаційні та структурні елементи в укладанні підручників і навчальних посібників цього періоду.

Сподіваємося, що каталоги: „Підручники і навчальні посібники для початкових і середніх навчальних закладів (1748–1917 рр.) з фондів ДНПБ України імені В. О. Сухомлинського” та „Підручники і навчальні посібники з гуманітарних та природничо-математичних дисциплін для початкових і середніх навчальних закладів (1918–1945 рр.) з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського” – стануть цінними не лише для окремих дослідників, а й для розвитку національної бібліографії, сприятимуть формуванню потужного науково-інформаційного ресурсу освітянської галузі України, допоможуть науково-педагогічним працівникам, педагогам, історикам, літературознавцям, мистецтвознавцям, книгознавцям, бібліотекознавцям, бібліографознавцям, усім, хто цікавиться вітчизняною історією шкільного підручника, освітою у вивченні процесів вітчизняного підручникотворення і навчального книжкового репертуару, сприятиме справі зберігання духовних і культурних надбань нашого народу.

Список використаних джерел

1. *Бурда М. І.* Теорія шкільного підручника як предмет педагогічного дослідження / М. І. Бурда // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. пр. / Ін-т педагогіки АПН України, Ін-т дефектології АПН України. – Київ, 1999. – С. 6–9.
2. Граматка / [П. Куліш]. – Санкт-Петербург, 1857. – 149 с.
3. *Кодлюк Я. П.* Теорія і практика підручникотворення у галузі початкової освіти України (1960–2000 рр.) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Ярослава Петрівна Кодлюк ; Тернопіл. нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. – Київ, 2005. – 454 с.
4. Підручники і навчальні посібники з гуманітарних дисциплін для початкових і середніх навчальних закладів (1918–1945рр.) з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського : каталог / НАПН України, ДНПБ України

ім. В. О. Сухомлинського ; [упоряд.: Мацібора Н. Г., Бондарчук О. Б., Іващенко В. М., Палійчук Р. І. ; наук. консультант Сухомлинська О. В. ; наук. ред. Рогова П. І.]. – Київ, 2014. – 376 с.

5. Підручники і навчальні посібники з природничо-математичних предметів для початкових і середніх навчальних закладів (1918–1945 рр.) з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського : каталог / НАПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; [упоряд.: Мацібора Н. Г., Бондарчук О. Б., Домбровська Л. В. та ін. ; наук. консультант Сухомлинська О. В. ; наук. ред. Березівська Л. Д.]. – Київ : ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, 2016. – 405 с.

6. Підручники і навчальні посібники (1748–1917 рр.) з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. О. Сухомлинського для початкових і середніх навчальних закладів : каталог / АПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; [упоряд.: Мацібора Н. Г., Жданова Р. С., Іващенко В. М.; наук. ред. Рогова П. І.]. – Київ : Атіка, 2005. – 384 с.

7. Про підручники для початкової і середньої школи : постанова ЦК ВКП(б) від 22 лют. 1933 р. // Бюл. нар. Комісаріята освіти. – 1933. – № 8/9. – С. 1–2.

8. *Ситник О. В.* Роль і значення досвіду творення української навчальної літератури (20–30-ті роки ХХ століття) / О. В. Ситник // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. пр. / НАПН України, Ін-т педагогіки. – Київ, 2012. – Вип. 12. – С. 214–231.

9. Укладання книжок ХVІІІ – початку ХХ ст., надрукованих гражданським шрифтом, з фондів бібліотек України : метод. посіб. / АПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, Нац. парлам. б-ка України [та ін. ; уклад. Р. С. Жданова ; наук. ред. П. І. Рогова]. – Київ, 2005. – 126 с.

10. Український бібліографічний репертуар (1798–1923) : метод. рек. на допомогу складанню. – Київ, 1999. – 104 с.

Иващенко В. Н.

Коллекция школьных учебников как отраслевой библиотечно-информационный ресурс и источник научных исследований

Дана характеристика коллекции „Учебники и учебные пособия”. Представлены каталоги учебников и учебных пособий 1748–1945 гг. с фонда Государственной научно-педагогической библиотеки Украины имени В. А. Сухомлинского, в которых библиографированы издания из этой коллекции. В статье раскрыто значение справочных изданий в изучении процессов создания отечественных учебников, учебного книжного репертуара, развития национальной библиографии.

Ключевые слова: редкие издания, Государственная научно-педагогической библиотека Украины имени В. А. Сухомлинского, коллекция, создание учебников, школьный ученик, указатели, библиография.

Ivashchenko V. M.

Collection school textbookshow branch library and information resources and sources research

Characterized collection of „Textbooks and teaching aids.” The catalog of textbooks and manuals 1748-1945 that are available in the Fund V. O. Sukhomlinsky State Scientific Pedagogical Library of Ukraine. where conducted a bibliographic description edition of this collection. In the article mentioned reference books to study the processes of national textbooks, educational book repertoire of national bibliography.

Keywords: rare editions, State Scientific Pedagogical Library of Ukraine Vasil Sukhomlinsky, collection, textbooks, indexes, bibliography.